

Tuomas Lahtinen

FRIEDRICH ENGELS JA PÄÄOMAN III OSA

Engelsin tekemä toimitustyö ja sen kritiikki

Yhteiskuntatieteiden tiedekunta
Kandidaatintutkielma
Helmikuu 2023

TIIVISTELMÄ

Tuomas Lahtinen: Friedrich Engels ja Pääoman III osa: Engelsin tekemä toimitustyö ja sen kritiikki
Kandidaatintutkielma
Tampereen yliopisto
Filosofia
Helmikuu 2023

Karl Marxin (1818–1883) ja Friedrich Engelsin (1820–1895) profiilit on ikuistettu kansakunnan aatteellisina isinä itsensä sosialistisiksi tai kommunistisiksi julistaneiden valtioiden lukemattomiin ikonografioihin. Vaikka Marx ja Engels valjastettiin 1900-luvun yhteiskuntakokeilujen kivikasvoiksi keulakuviksi, heidän teoksiaan luetaan ja niistä löydetään hedelmällisiä ajatuksia lukuisien yliopistojen kursseilla ja lukupiireissä vielä tänäkin päivänä.

Marx ja Engels olivat elinikäiset ystävät ja yhteistyökumppanit. Heillä oli voimakas vaikutus toisiinsa ja toistensa töihin. Tämä konkretisoitui eritoten Marxin kuoleman jälkeen, kun Engels käytti viimeiset kymmenen elinvuottaan lähes yksinomaan Marxin jäämistöstä löytyneiden käsikirjoitusten toimittamiseen ja julkaisemiseen omien tutkimustensa kustannuksella.

Vuosi ennen kuolemaansa Engels julkaisi teoksen *Pääoma: Poliittisen taloustieteen arvostelua. 3. osa, Kapitalistisen tuotannon kokonaisprosessi*, allekirjoittaen itsensä sen toimittajana ja Marxin teoksen tekijänä. Teos herätti jo aikanaan runsasta kriittistä keskustelua, joka käsitteli toimittajan tekemiä ratkaisuja. 1990-luvulla, sata vuotta keskustelun alkamisen jälkeen, debatti saavutti eräänlaisen kulminaatiopisteen Marxin ja Engelsin koottujen teosten (*Marx-Engels Gesamtausgabe, MEGA*) julkaisuprosessin yhteydessä. Vuonna 1992 Marxin ”Taloustieteelliset käsikirjoitukset vuosilta 1863–67” julkaistiin ensimmäistä kertaa *MEGA*:ssa. Laajemmalla tutkijoiden joukolla oli ensimmäistä kertaa mahdollisuus vertailla alkuperäisiä Marxin käsikirjoituksia Engelsin toimittaman *Pääoman* kolmannen osan kanssa ja arvioida tarkemmin Engelsin tekemää toimitustyötä.

Tutkielmassani esittelen Engelsin tekemää toimitustyötä, sitä kohtaan esitettyjä kriittisiä huomioita ja väitteitä. Kysyn, onko tutkielmassa käsitelty Engelsin toimitustyötä kohtaan esitetty kritiikki esitetty hyvin perustein? Kriittisen tarkastelun jälkeen johtopäätökseni on, että tarkasteltu Engelsin toimitustyötä kohtaan esitetty kritiikki on huonosti perusteltua tai vähintäänkin ongelmallista.

Avainsanat: Karl Marx, Friedrich Engels, Marx-Engels Gesamtausgabe, *Pääoma*, toimittaminen, tekstin genealogia

Tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck –ohjelmalla.

Sisällysluettelo

1) JOHDANTO	1
2) KUINKA ENGELS TOIMITTI <i>PÄÄOMAN</i> KOLMANNEN OSAN?	2
2.1 MILLAISTA OLII MATERIAALI, JONKA MARX JÄTTI ENGELSILLE JULKAISTAVAKSI?	2
2.2 MITEN ENGELS ALOITTI <i>PÄÄOMAN</i> KOLMANNEN OSAN TOIMITTAMISEN?	3
2.3 KUINKA ENGELSIN KÄSITYS TOIMITETTAVAN MATERIAALIN LAADUSTA MUUTTUI TOIMITUSPROSESSIN AIKANA?	4
2.4 MILLAISET TOIMITUKSELLISET PERIAATTEET JA TAVOITTEET OHJASIVAT ENGELSIN TOIMITUSTYÖTÄ?	5
2.5 MILLAISIA MUUTOKSIA ENGELS KONKREETTISESTI TEKI MARXIN KÄSIKIRJOITUKSIIN TOIMITUKSEN AIKANA?	6
3) MITEN ENGELSIN TEKEMÄÄ TOIMITUSTYÖTÄ ON JÄLKEENPÄIN ARVOSTeltu?	7
3.1 VÄITE ENGELSIN TOIMITUKSELLISTEN TAVOITTEIDEN RISTIRIITAISUUDESTA.	7
3.2 ENGELS EI YMMÄRTÄNYT MARXIN METODIA JA SIKSI HÄN TEKI VIRHEITÄ TOIMITTAESSAAN <i>PÄÄOMAN</i> KOLMATTAA OSAA.	9
3.3 VOIDAANKO ENGELSIN TOIMITUSTYÖTÄ ARVOSTELLA MIELEKKÄÄSTI VERTAILEVAN JA SYSTEMAATTISEN TEKSTIANALYYSIN PERUSTEELLA?	11
4) YHTEENVETO.....	16
LÄHDELUETTELO	19

1) Johdanto

Tässä kandidotkielmissä käsittelen Friedrich Engelsin (1820–1895) tekemää toimitustyötä, jonka päätteeksi hän julkaisi vuonna 1894 jo aiemmin edesmenneen ystävönsä Karl Marxin (1818–1883) käsikirjoitusten pohjalta teoksen *Pääoma: Poliittisen taloustieteen arvostelua. 3. osa, Kapitalistisen tuotannon kokonaisprosessi*. Käsittelen Engelsin tekemän toimitustyön lisäksi, siihen kohdistettua arvostelua ja tämän arvostelun kritiikkiä. Aineistoni pohjalta vastaan kysymykseen, onko Engelsin tekemää toimitustyötä kohtaan esitetty kritiikki esitetty hyvin perustein? Vastaan kysymykseen käsittelemällä luvussa 3 kahta Engelsin toimitustyötä arvostelevaa väitettä, sekä yhtä laajempaa Engelsin toimitustyötä koskevaa kysymyksenasettelua. Luvussa 4 esitän yhteenvedon. Tulen siihen tulokseen, että tässä tutkielmissä tarkasteltu Engelsin toimitustyötä kohtaan esitetty kritiikki näyttöytyy kriittisen tarkastelun jälkeen huonosti perusteltuna ja vähintäänkin ongelmallisena.

Aloitän kandidotkielmani aiheen käsittelyn luvussa 2 esittelemällä, kuinka Engels toimitti julkaisemansa edition *Pääoman* kolmannesta osasta. Tämä on välttämätöntä, jotta voimme muodostaa kritiikkien käsittelyn kannalta riittävän tarkan käsityksen siitä, millainen prosessi *Pääoman* kolmannen osan toimittaminen Engelsille oli ja mihin Engelsin toimituksen arvostelijoiden kritiikki kohdistuu.

Kun puhun tässä kandidotkielmissä Engelsin editiosta, tarkoitan tällä Engelsin vuonna 1894 julkaisemaa *Pääoman* kolmannen osan painosta. Yhtä lailla, kun puhun Marxin käsikirjoituksista, tarkoitan tällä Marxin vuosina 1864/65 kirjoittamaa käsikirjoitusta, joka toimi pääkäsikirjoituksena Engelsin toimittaessa omaa editiotaan.

Tässä tutkielmissä käsittelemäni puheenvuorot ovat osa laajempaa Marx-Engels Gesamtausgabe¹ (MEGA) -projektin yhteydessä käytyä keskustelua. MEGA:n toimitusperiaatteiden² mukaan painoksessa pitää osoittaa tekstien läpikäymät muutokset. Tämän vuoksi Engelsin *Pääoma III* editiota ja Marxin käsikirjoituksia oli välttämätöntä vertailla toisiinsa MEGA:n julkaisun yhteydessä. (Vollgraf 1996, 89.) Käsittelemäni keskustelu sijoittuu juuri 90-luvulle, koska Marxin ”Taloustieteelliset käsikirjoitukset vuosilta 1863–67” julkaistiin ensimmäistä kertaa osana *MEGA²vol.II/4.2* nidettä vuonna 1992. Samaan aikaan MEGA:n toimittaminen organisoitiin uudelleen kansainvälisemmälle pohjalle. Rautaesiripun romahtaminen pakotti projektiin sitoutuneet etsimään uusia rahoituskanavia ja projektista kiinnostuneita tahoja. MEGA:n toimittajat ja tukijat

¹ Marx-Engels Gesamtausgabe (MEGA) on Karl Marxin ja Friedrich Engelsin teosten, käsikirjoitusten ja kirjeenvaihdon historialliskriittinen täydellinen editio. MEGAA julkaistaan nykyään monikansallisen työryhmän voimin ja sitä on ilmestynyt tähän mennessä 65 osaa suunnitellusta 114 osasta. (Katso: IISH 2018; ”Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA²)” 2021)

²Katso: <https://mega.bbaw.de/de/projektbeschreibung>

kävivät periaatteellisia keskusteluja ”Doppelback”³ muotoisten koottujen teosten mielekkyydestä, sekä MEGA:n toimitusperiaatteista. Tuolloin keskusteluja määritti erityisesti monien tahojen tarve erottautua marxismi-leninismisistä ja siihen kuuluneesta opista, joka korosti Marxin ja Engelsin ajatusten yhdenmukaisuutta. Tämän yhdenmukaisuusopin nostamaa problematiikkaa kutsutaan Marx-Engels-ongelmaksi. Kandidutkielmani on myös osaltaan tämän ongelman käsittelyä, koska käsittelemme Engelsin toimitustyön kautta Marxin ja Engelsin suhdetta. Tai tarkemmin sanottuna, erityisesti Engelsin suhdetta Marxiin ja tämän jäämistöön.

2) Kuinka Engels toimitti *Pääoman* kolmannen osan?

Kysymys on oleellinen, kun haluamme saada selkeän käsityksen siitä, miten Engelsin tekemästä toimitustyöstä on keskusteltu. Onkin hyvä määritellä ne yleisesti hyväksytyt tosiseikat, jotka koskevat Engelsin tekemää toimitustyötä *Pääoman* kolmannen osan osalta. Tässä luvussa vastaan seuraaviin kysymyksiin annetussa järjestyksessä: 2.1 Millaista oli materiaali, jonka Marx jätti Engelsille julkaistavaksi? 2.2 Miten Engels aloitti *Pääoman* kolmannen osan toimittamisen? 2.3 Kuinka Engelsin käsitys toimitettavan materiaalin laadusta muuttui toimitusprosessin aikana? 2.4 Millaiset toimitukselliset periaatteet ja tavoitteet ohjasivat Engelsin toimitustyötä? 2.5 Millaisia muutoksia Engels konkreettisesti teki Marxin käsikirjoituksiin toimituksen aikana?

2.1 Millaista oli materiaali, jonka Marx jätti Engelsille julkaistavaksi?

Marx jätti jälkeensä mittavan määrän erinäisiä papereita, jotka sisälsivät julkaisemattomien teosten käsikirjoituksia, muistiinpanoja sekä vihkoja, joihin oli kopioitu lähdeaineistojen katkelmia. Näiden lisäksi jäämistö sisälsi kirjeenvaihtoa. Kun Engels aloitti ystävänsä kirjallisen jäämistön setvimisen, hän löysi *Pääoman* toisen ja kolmannen osan käsikirjoitukset. Käsikirjoituksia oli useita. Pääkäsikirjoituksen, joka tuli muodostamaan suurimman osan Engelsin *Pääoma III* edition tekstimassasta, Marx oli kirjoittanut vuosien 1864/65 aikana. Tämän lisäksi hän oli työstänyt myöhemmin *Pääoman* kolmatta osaa ajatellen seitsemätoista lyhyempää käsikirjoitusta, joista neljätoista hän oli kirjoittanut *Pääoman* ensimmäisen osan julkaisun (1867) jälkeen. On erittäin olennaista pitää mielessä, että Engels käytti *Pääoma III* editionsa pohjalla Marxin *Pääoman* kolmannen osan käsikirjoitusta, jonka Marx oli kirjoittanut useita vuosia ennen *Pääoman* ensimmäisen osan julkaisua vuonna 1867. *Pääoman* osalta Marxin tuoreimmat teoreettiset muotoilut

---

³ Marxin ja Engelsin yhteiset kootut teokset, eikä esimerkiksi vain Marxin.

löytyvät siis *Pääoman* ensimmäisestä osasta ja sen jälkeen kirjoitetuista käsikirjoituksista, eivätkä ne kaikki ole välttämättä täysin yhteneväisiä vuosien 1864/65 kirjoitettujen käsikirjoitusten kanssa.

Vuosien 1864/65 *Pääoman* kolmannen osan käsikirjoitus oli huomattavan keskeneräinen. Engels itse kuvasi tekstiä ensimmäiseksi luonnokseksi, jossa kappaleiden alut olivat usein lähes valmista tekstiä, mutta mitä pidemmälle tekstissä edettiin, kävivät muotoilut aina vain epäyhtenäisemmiksi ja sisälsivät poikkeamia järjestelmällisestä argumentaatiosta. (Engels 1975, 8; Katso sivu 5.)

Vollgraf & Jungnickel (1994, 10–13) ovat myös todenneet, että Marxin käsikirjoitus oli auttamattoman keskeneräinen. Käsikirjoitus sisälsi paljon avoimia ongelmia, kysymyksiä ja vaihtoehtoisia muotoiluja, joiden välillä Marx ei vielä ollut tehnyt selvää valintaa sen suhteen, minkä hän halusi säilyttää lopulliseen versioonsa. Käsikirjoituksia kirjoittaessaan Marxin tutkimusprosessi oli siis vielä kesken, vaikka hän olikin toisin antanut ymmärtää kirjoittaessaan Engelsille.

2.2 Miten Engels aloitti *Pääoman* kolmannen osan toimittamisen?

Engels aloitti *Pääoman* kolmannen osan toimittamisen samalla tavalla, kuin hän oli aloittanut aiemmin toisen osan toimittamisen. Sanelemalla käsikirjoitukset luettavaan muotoon. Marxin käsiala oli tunnetusti äärimmäisen vaikeaselkoista. Sitä ei tunnetusti pystynyt lukemaan kukaan muu kuin Engels ja Marxin puoliso Jenny. Tämän lisäksi Engels oli jo vanha mies ja huolissaan siitä, mitä Marxin käsikirjoituksille kävisi, jos hän menehtyisi ennen aikojaan. Näiden seikkojen takia Engels aloitti toimitusprosessin siten, että hän saattoi Marxin käsikirjoitukset luettavaan muotoon ensin sanelemalla ne pitkin päivää sihteerilleen, Oscar Eisengartenille. Illat Engels käytti sanellun tekstin tarkistuksiin ja korjauksiin. Jungnickel & Vollgraf (1995, 31–32) ovat hyvin tuoneet esille, että vaikka pääasiallinen toimitustyö oli tässä vaiheessa vasta edessä, jo sanellun aikana Engels teki toimitukselliseksi laskettavia muutoksia tekstiin. Saatuaan saneltua Marxin pääkäsikirjoituksen luettavaan muotoon, Engels piti lähes kolme vuotta kestäneen tauon *Pääoman* kolmannen osan toimitustyöstä. Pääosuuden toimitustyöstä Engels aloitti vuonna 1888, jonka aikana hän kirjoitti vielä kertaalleen auki sanellun materiaalin, kävi läpi muuta jäämistöä ja vertaili niitä pääkäsikirjoituksen kanssa. Engels käytti myös jossain määrin toimitusprosessia ohjaavana materiaalina *Pääoman* ensimmäisen osan eri versioita ja Marxin kanssa käytyä kirjeenvaihtoa *Pääomaa* koskien. (Jungnickel & Vollgraf 1995, 31–32; Engels 1976a, 9.) Käsittelen hieman tarkemmin Engelsin toimituksellisia ratkaisuja ja Marxin käsikirjoituksiin tekemiä muutoksia alaluvussa 2.5.

2.3 Kuinka Engelsin käsitys toimitettavan materiaalin laadusta muuttui toimitusprosessin aikana?

Engels julkaisi *Pääoman* toisen osan vuonna 1885, suhteellisen nopeasti, vain kaksi vuotta Marxin kuoleman jälkeen. Teoksen esipuheessa Engels suhtautuu kolmannen osan tulevaan toimitusprosessiin optimistisen toiveikkaasti ja arvioi sen tuottavan ”etupäässä vain teknisiä vaikeuksia” (Engels 1974, 13). Kirjeissään hän arvioi toimitustyön vievän vain muutaman kuukauden ja kahden kolmasosan tekstistä olevan jo sellaisenaan julkaisuvalmista materiaalia (Vollgraf & Jungnickel 1994, 11). Esipuheessa Engels myös poleemisesti hyökkää Marxin kritikoita vastaan ja lupaa *Pääoman* kolmannen osan sisältöjen suhteen hyvin paljon. Tekstin lopuksi hän ilmaisee asian seuraavasti:

Tämän II kirjan loistavat tutkimukset ja niiden aivan uudet tulokset tähän asti melkein tutkimattomilla alueilla ovat vain johdantoa III kirjaan, joka sisältää Marxin kapitalistisella perustalla tapahtuvasta yhteiskunnallisesta uusintamisprosessista suorittaman tutkimuksen lopputulokset. (Engels 1974, 25.)

Tästä seurasi aikanaan se, että ilmestyessään *Pääoman* kolmas osa oli jonkinasteinen pettymys, eikä se pystynyt vastaamaan liian korkealle kohotettuihin odotuksiin. (Vollgraf & Jungnickel 1994, 50.) Toisaalta Marx lupasi myös itse jo aikoinaan *Pääoman* ensimmäisessä osassa, että transformaatio-ongelma ratkeaa *Pääoman* kolmannessa osassa ja oli näin myös itse luomassa kovia odotuksia kolmannen osan suhteen (Vollgraf 1996, 86). Engelsiä ei käy siis yksin edellisestä syyttäminen.

Vasta auki sanellun tekstimassan kasvettua riittäviin mittoihin vuoden 1886 aikana, kävi Engelsille kuitenkin selväksi, kuinka paljon loppueditointi tulisi vaatimaan työtä (Jungnickel & Vollgraf 1995, 32).

Engels kuvaa *Pääoman* kolmannen osan toimittamisen olleen täysin erilainen prosessi verrattuna toisen osan toimittamiseen.

Kuten lukija havaitsee seuraavasta, toimitustyö oli olennaisesti erilaista kuin toisessa kirjassa. Kolmannesta kirjasta oli olemassa ainoastaan yksi, kaiken lisäksi erittäin katkelmallinen, ensimmäinen luonnos. Kunkin erillisen osaston alut olivat säännöllisesti melko huolellisesti valmisteltuja ja enimmäkseen myös tyyllisesti hiottuja. Mutta mitä

pitimmälle edettiin, sitä luonnosmaisemmaksi ja katkelmallisemmaksi käsittely tuli, sitä enemmän siihen sisältyi poikkeamia tutkimuksen kuluessa esiin sukeltaviin sivuseikkoihin, mistä syystä kohdan lopullinen muoto oli jätetty myöhemmän selvityksen varaan, ja sitä pitimmiksi ja mutkikkaammiksi tulivat ne tekstin osat, *in statu nacendi* paperille pantuja ajatuksia. (Engels 1976a, 8.)

Engelsin käsitys toimitettavasta materiaalista konkretisoitui lähes kymmenen vuotta kestäneen toimitusprosessin aikana. Carl-Erich Vollgraf ja Jürgen Jungnickel (1994, 11) ovat tulkinneet Engelsin toimintaa siten, että hän toimitusprosessin alussa jatkuvasti vähätteli Marxin käsikirjoitusten ongelmia, mutta hänen tietoisuutensa ongelmien suhteen syveni, mitä perusteellisemmin hän kaivautui käsikirjoituksiin.

2.4 Millaiset toimitukselliset periaatteet ja tavoitteet ohjasivat Engelsin toimitustyötä?

Pääoman toisen osan esipuheen alussa Engels ilmaisee teoksen toimittamista ohjanneet tavoitteet. Hän halusi toimittaa kirjan ”painokuntoon toisaalta yhtenäisenä ja mahdollisimman kokonaisena teoksena, mutta toisaalta yksinomaan tekijänsä eikä julkaisijansa tuotteena.” (Engels 1974, 9.) Nämä Engelsin eksplisiittiset tavoitteet pysyvät samoina myös *Pääoman* kolmannen osan toimituksen aikana. Kolmannen osan loppukommentaarissa hän kuvailee tavoitteenaan olleen Marxin tieteellisten tulosten esittäminen Marxin omin sanoin, niin pitkälle kuin mahdollista (Engels 1976b, 873). Sekä toisen että kolmannen osan kohdalla Engels halusi toimittaa lukijaystävällisen teoksen mahdollisimman laajalle lukijakunnalle. Hän halusi julkaista Marxin ajatukset työväenliikkeelle käytettävässä muodossa. Hänen tavoitteenaan ei siis ollut historialliskriittisten painosten julkaiseminen Marxin käsikirjoituksista, jollaiset on nyt yli sata vuotta myöhemmin julkaistu MEGA:ssa. (Hecker 2018, 55–56.)

Pääoman kolmannen osan jälkisanoissa Engels määrittelee omiksi ansioikseen toimituksen osalta tekstin ajankohtaistamisen, ymmärtämismahdollisuuksien parantamisen, sekä alkuperäistekstissä implisiittisenä olevien tärkeiden asioiden eksplisiittiseksi tuomisen:

Ja tässä suhteessa voi kylläkin olla hyödyksi, että puutun asiaan poistaakseni vaikeuksia ymmärtämisen tieltä, tuodakseni selvemmin esiin ne tärkeät näkökohdat, joiden merkitys ei selviä tekstistä kyllin kirkkaasti, sekä tehdäkseni vuonna 1865 kirjoitettuun tekstiin muutamia melko tärkeitä lisäyksiä vuoden 1895 asiointilan mukaan. (Engels 1976b, 874.)

Engelsin tavoitteena oli siis toimittaessaan ja käsikirjoituksia muokatessaan Marxin alkuperäisen tekstin luettavuuden ja käytettävyyden parantaminen. Toimittaessaan *Pääoman* kolmatta osaa, Engels ei myöskään halunnut kadottaa tekstin luonnosmaista ja keskeneräistä luonnetta. Tämä on helppo ymmärtää, koska Marxin käsikirjoitukset olivat verrattain keskeneräiset ja Engelsin julkilausuttu tavoite oli Marxin julkaiseminen mahdollisimman paljon Marxin omin sanoin.

2.5 Millaisia muutoksia Engels konkreettisesti teki Marxin käsikirjoituksiin toimituksen aikana?

Engels teki Marxin *Pääoman* kolmannen osan käsikirjoituksiin Vollgrafin & Jungnickelin (1994, 15: Käännös oma.) mukaan seuraavanlaisia muutoksia:

1. Muutokset tekstijärjestykseen
  - a. Muutokset teoksen nimeen ja lukuotsikoihin
  - b. Tekstin uudelleen järjestely
2. Tekstin osien päivittäminen
  - a. Sulkeiden poistaminen
  - b. Alaviitteiden muuttaminen leipätekstiksi
3. Tekstin laajennukset
  - a. Omin lisäyksiin
  - b. Historiallistamiset, päivitykset
4. Tekstin poistot
5. Tekstin tiivistäminen
6. Tekstin hiominen
  - a. Kappaleita muodostamalla ja poistamalla
  - b. Johdattelevilla fraaseilla
  - c. Suhteellistavilla lisäyksillä
  - d. Luopumalla korostuksista
  - e. Poistamalla toistoja
7. Korjaukset
  - a. Sisällölliset korjaukset

- b. Terminologiset korjaukset
- c. Tyyllilliset muutokset
- d. Laskujen tarkistus
- e. Vieraskielisten sitaattien tarkistaminen ja kääntäminen

Kun tarkastelemme Vollgrafin & Jungnickelin edellä esiteltyä listausta, voimme todeta, että Engelsin tekemät toimitukselliset ratkaisut ja muutokset Marxin käsikirjoituksiin olivat linjassa hänen itse julki lausumiensa toimitustyötä koskevien tavoitteiden ja periaatteiden kanssa. Engelsin editoriset ratkaisut eivät siis sisällä mitään odottamatonta.

3) Miten Engelsin tekemää toimitustyötä on jälkeinpäin arvosteltu?

Tässä luvussa käyn läpi kaksi kriittistä väitettä, sekä laajemman kysymyksenasettelun, joka koskee Engelsin tekemän toimitustyön arvostelua. Käsiteltävät väitteet on esitetty koskien Engelsin tekemää toimitustyötä *Pääoman* kolmannen osan osalta. Käsitelen näitä väitteitä alaluvuissa 3.1 ja 3.2. Alaluvussa 3.1 käsiteltävän väitteen mukaan Engelsin toimitukselliset tavoitteet olivat ristiriitaiset, ja tämä vaikutti vahingollisesti vuonna 1894 julkaistuun *Pääoman* kolmannen osan versioon. Alaluvussa 3.2 käsitelen väitettä, jonka mukaan Engels ei ymmärtänyt Marxin metodia ja siksi hän teki virheitä toimittaessaan *Pääoman* kolmatta osaa.

Edellisistä poiketen alaluvussa 3.3 käsitelen Vollgrafin & Jungnickelin (1994) Engelsin toimitustyöhön ja editioon kohdistamaa arvostelua, sekä Vitali Vygotskin (1995) Vollgrafin & Jungnickelin väitteisiin kohdistamaa kritiikkiä. Vastaan lähdemateriaalin pohjalta kysymykseen, pystyvätkö Vollgraf & Jungnickel vertailevan systemaattisen tekstianalyysin perusteella arvostelemaan kestävältä perustalta Engelsin tekemää toimitustyötä?

Jokainen kolmannen luvun alaluku käsittelee toisistaan eriävästä näkökulmasta käsin Engelsin tekemän toimitustyön arvostelua ja tämän arvostelun kritiikkiä. Alaluvut täydentävät toisiaan ja muodostavat yhdessä kokonaiskuvan Engelsin toimitustyön arvostelusta ja tämän arvostelun kritiikistä.

3.1 Väite Engelsin toimituksellisten tavoitteiden ristiriitaisuudesta.

Michael Heinrich (1996, 455–456) väittää artikkelissaan ”Engels’ Edition of the Third Volume of Capital and Marx’s Original Manuscript”, että Engelsin toimitukselliset tavoitteet olivat ristiriitaiset.

Olen kuvaillut tarkemmin Engelsin asettamia toimituksellisia tavoitteita jo edellä luvun 2 alaluvussa 2.4. Engelsin tavoitteina olivat sekä Marxin autenttisen tekstin että ymmärrettävän kirjan julkaiseminen. Heinrichin mukaan nämä tavoitteet ovat kuitenkin ristiriitaiset ja siksi sulkevat toisensa pois. Engels ei tietenkään näin itse ajatellut, sillä kukaan tuskin tietoisesti haluaa toimittaessaan toimia ristiriitaisesti, vaikka se mahdollista olisikin. Sen sijaan, kuten Roth (2002, 70) on asian ilmaissut, Engels oli toimituksensa suhteen kunnianhimoinen. Hän ei muuttanut tyyliä tai korjannut tekstiä vain siellä, missä Marx olisi niin itsekkin tehnyt. Hän pyrki ratkaisemaan tekstin sisäisiä monimielisyyksiä Marxin hengessä. Engels pyrki yhdenmukaistamaan ja johdonmukaistamaan esitystä samalla, kun hän halusi säilyttää tekstin alkuperäisen keskeneräisyyden. Jungnickel & Vollgraf (1995, 47) katsovat, että Engels (1976b, 873) tarkoitti ”Marx’ in Marx’ Worten” ilmaisulla Marxin hengessä toimitettua jäämistön montaaasia, eikä niinkään valokuvamaisesti uusinnettua ja julkaistua käsikirjoitusten versiota.

Heinrich (1996, 455–456) suhtautuu selvästi varsin tiukasti alkuperäisyyden ja autenttisuuden tavoitteeseen. Tämän vuoksi Heinrich (1996, 464) ei pidä Engelsin julkaisemaa editiota Marxin *Pääoman* kolmannen osan versiona, vaan liian pitkälle venytettynä mukaelmana. Heinrich (1996, 456, 464) perustelee näkemystään sillä, että lähes jokaisella Engelsin edition sivulla on ilmoittamatta alkuperäiseen tekstiin tehtyjä muokkauksia, jotka eivät rajoitu vain tyylillisiin kysymyksiin. Hänen mukaansa Engelsin puuttumiset tekstiin johtavat lukijaa harhaan tekstissä kehiteltyjen ajatusten suhteen sekä tarjoavat vastauksia kysymyksiin, jotka Marx oli jättänyt käsikirjoituksessa tarkoituksellisesti auki.

Väittäessään Engelsin toimituksellisia tavoitteita ristiriitaisiksi Heinrich tukeutuu nykypäivänä vallitseviin käsityksiin tekstien autenttisuudesta ja alkuperäisyydestä. Kärjistetysti väitän Heinrichin arvostelevan Engelsiä sen vuoksi, ettei tämä jaa hänen omia historialliskriittisiä toimituksellisia tavoitteitaan, jotka ovat MEGA:n toimituksessa käytössä (Katso alaviite 2). Tämä on jokseenkin omituista koska samaisen artikkelin loppupäätelmissä Heinrich (1996, 464) toteaa olevan varsin ymmärrettävää ettei Engels toteuttanut tekstinmuokkausta modernein standardein kun otamme huomioon aikalaiskontekstin, jossa Engels toimi. Toimitusstandardit olivat tuolloin löyhemmät ja toimittajilla enemmän vapauksia työnsä suhteen.

Engels pyrki yhtäaikaaisesti julkaisemaan Marxin tekstin autenttisenä sekä lähdeaineistoon nähden mahdollisimman ymmärrettävänä että helppolukuisena kirjana. Hän piti tavoitteiden yhdistelmää luontevana ja työskenteli ajalleen tyypillisillä menetelmillä. Työnsä lopputulosta hän piti Marxille uskollisena ja autenttisenä. Epäilemättä Engels itse ei edellä mainittuja tavoitteitaan pitänyt ristiriitaisina tai toisiaan poissulkevinä. Engelsin suhtautumistapaa on nähdäkseni helppo ymmärtää,

mikäli hän käsitti Jungnickelin & Vollgrafin (1995, 47) tulkitsemalla tavalla tekstin pysyvän autenttisen Marxin tekstinä laajasti toimitetussa montaasimuodossa.

Onko Engelsin toimituksellisten tavoitteiden väittäminen ristiriitaisiksi nykyaikaisten toimituksellisten standardien ja sitä kautta nykyisten alkuperäisyyttä tai autenttisuutta koskevien käsitysten pohjalta mielekästä, saati hyvin perusteltua? Jungnickelia & Vollgrafia (ibid.) seuraavan tulkintani mukaan ei ole. Heinrich (1996, 455–456) väittää Engelsin toimituksellisia tavoitteita ristiriitaisiksi mielestäni huonoin perustein ja tämä vaikuttaa olevan seurausta vallitsevasta anakronistisesta arvosteluasetelmasta, jonka puitteissa Heinrich käsittää Engelsin tavoitteet nykypäiväisten konventioiden mukaisesti.

3.2 Engels ei ymmärtänyt Marxin metodologiaa ja siksi hän teki virheitä toimittaessaan

***Pääoman* kolmatta osaa.**

Muiden muassa Vollgraf ja Jungnickel (1994), Heinrich (1996) ja Backhaus & Reichelt (1994) ovat esittäneet, että Engels ei ymmärtänyt Marxin metodologiaa ja siksi hän teki virheitä toimittaessaan *Pääoman* kolmatta osaa. Vollgrafin ja Jungnickelin (1994) tapauksessa väite käy tekstistä ilmi sekä eksplisiittisesti että implisiittisesti. Osiossa, joka käsittelee Engelsin tekemiä tekstuaalisia lisäyksiä toimitusprosessissa Vollgraf ja Jungnickel (1994, 31–32) toteavat, että joidenkin tekstiin tehtyjen lisäysten perusteella käy selväksi, että Engelsillä oli paikoitellen vaikeuksia ymmärtää Marxin metodologiaa, saada kiinni tämän aikeista tai argumentin loogisesta kulusta. Kirjoittajien mukaan Engels oletti väärin Marxin jäljitelleen tekstissään tavaratuotannon historiallista kehitystä. Esimerkkinä kirjoittajat tarjoavat lainausta samasta tekstikohdasta sekä Marxin käsikirjoituksista että Engelsin *Pääoman* kolmannen osan editiosta. Linaan ensin tarkastelun kohteena olevia saksankielisiä katkelmia samaan tapaan kuin Vollgraf & Jungnickel (ibid). Kohta Marxin käsikirjoituksista kuuluu seuraavasti: "bei den einfachsten Kategorien der kapitalistischen Produktionsweise, der *Waare* und dem *Geld*." (Marx 1992 [1992], 848f) Ja Engelsin editiossa seuraavasti: "bei den einfachsten Kategorien der kapitalistischen Produktionsweise, und selbst der Warenproduktion, bei der Ware und dem Geld" (Engels 2004 [1894], 801).

Ensinnäkin Marxin käsikirjoituksista lainattu katkelma päättyy Vollgrafin & Jungnickelin (1994, 32) esityksessä virheellisesti pisteeseen. Arvelen, että kyseessä on kirjoitusvirhe. Toiseksi kirjoittajien lainaamat katkelmat eivät ole edes kokonaisia lauseita ja yhdessä asiayhteydestä irrottamisen kanssa tämä tekee niiden tulkitsemisesta vähintäänkin haastavaa. Olen kääntänyt edellä esitellyt katkelmat saksasta suomeksi kokonaisina lauseina. Kohta Marxin käsikirjoituksista menee seuraavasti: "Jo

kapitalistisen tuotantotavan yksinkertaisimpien kategorioiden, *tavaran* ja *rahan*, avulla olemme osoittaneet sen mystifioivan luonteen,” (Marx 1992 [1992], 848f) ja Engelsin editiossa seuraavasti: “Jo kapitalistisen tuotantotavan ja itse tavaratuotannon yksinkertaisimpien kategorioiden, Tavararan ja Rahan, avulla olemme osoittaneet sen mystifioivan luonteen,” (Engels 2004 [1894], 801).

Nähdäkseni Engelsin tekemä lisäys on sivuseikka, eikä muuta Marxin käsikirjoituksissa olevan lauseen pääasiallista sisältöä eli sitä, että aiemmin tekstissä on osoitettu tavaran ja rahan kategorioiden avulla kapitalistisen tuotantotavan mystifioiva luonne ja, että nämä tavaran ja rahan kategoriat ovat kapitalistisen tuotantotavan yksinkertaisimpia kategorioita. Engelsin lisäys voidaan tulkita siten, että sen tarkoitus on vain täsmentää että tavaran ja rahan kategoriat ovat myös tavaratuotannon yksinkertaisimpia käsitteitä.

Mielestäni Vollgraf & Jungnickel (1994, 32) tekevät yllä esitetyn Engelsin lauseenmuokkauksen perusteella liian pitkälle vietyjä johtopäätöksiä. Engelsin edition lauseen voi tulkita myös kirjoittajien tulkinnasta poikkeavalla tavalla. Näkisin, että poikkeava tulkintatapa on jopa paremmin perusteltu kuin kirjoittajien. Vollgraf & Jungnickel tulkitsevat muokkausta linjassa Engelsin kirjoittamien *Pääoman* kolmannen osan jälkisanojen kanssa, joissa Engels lanseeraa kiistanalaisen yksinkertaisen tavaratuotannon (Einfache Warenproduktion) käsitteen. Kuten edellä totesin, ei yllä annettu lainaus kuitenkaan välttämättä viittaa kyseiseen konseptiin. Sen voi tulkita myös hyvin yksinkertaisena lisähuomiona, joka painottaa tavaran ja rahan kategorioiden merkitystä Marxin muotoilemalle tavaratuotannon abstraktille perusmallille *Pääoman* ensimmäisessä osassa. Väitän, että saumattoman yhteyden olettaminen Engelsin toimituksellisten ratkaisujen ja *jälkisanojen* sisällön välille ei ole välttämätöntä, vaikka tämän kaltainen asenne on kirjoittajien suhtautumistavasta selvästi luettavissa ja voi olla jossain tapauksissa myös perusteltavissa.

Vollgraf & Jungnickel (1994, 51–52) väittävätkin Engelsin tehneen vakavia toimituksellisia virheitä, kuten edellä esitetyn lisäyksen, koska tämä ei täysin ymmärtänyt Marxin dialektista ajattelu- ja esitystapaa, eli aiemmin mainitsemaani metodia. Kirjoittajat toteavat myös, että tutkimusten havaitsemat sisällölliset ja metodologiset erot Marxin ja Engelsin välillä heijastuvat tiettyyn pisteeseen asti *Pääoman* toisen ja kolmannen osan toimitusprosesseihin (ibid).

Esitetyn väitteen tarkkarajainen analyysi ja kritisointi edellyttäisi väitteen avainkäsitteiden, joihin kuuluvat metodin käsite Marxilla, arvostelijoiden tulkinta Marxin metodista ja toimituksellinen virhe, määrittelyä. Tässä tutkielmassa minulla ei kuitenkaan ole tähän tarkempaan käsittelyyn riittävästi tilaa, joten tyydyn esittämään seuraavan kriittisen huomion: Vollgraf & Jungnickel (1994, 14) tuovat ilmi samassa artikkelissa edellä esitetyn väitteen kanssa, että Marx on esittänyt ristiriitaisia ilmauksia oman esityksensä metodologisia kysymyksiä koskien. Tämän perusteella voimmekin kysyä, onko oikeutettua väittää Engelsin tehneen virheellisiä toimituksellisia ratkaisuja puutteellisesta Marxin

metodin ymmärryksestä johtuen, jos Marx ei ollut ilmaissut itseään asian suhteen yksiselitteisesti tai selkeästi? Ylipäätään, kun kyse on kuolleen kirjoittajan tekstien toimittamisesta toisen henkilön toimesta, eikö toimittajan ole pakko aina tulkita toimitettava kirjallinen jäämistö omista lähtökohdistaan käsin ja tehtävä toimitukselliset ratkaisut tulkinnan perusteella syntyneen ymmärryksen mukaan? Varsinkin, kun kyse on katkelmallisesta ja keskeneräisestä tekstikokoelmasta, kuten Marxin käsikirjoitukset.

Regina Roth (2002, 66) on omassa keskustelukontribuutiossaan huomauttanut, ettei Marx jättänyt jälkeensä *Pääoman* kolmannesta osasta auktorisoitua versiota, vain keskeneräiset ja katkonaiset käsikirjoituksensa, eivätkä ne voi täten tarjota systemaattista esitystä siitä, mitä hän ajatteli. Engels käytti omakohtaista tulkintaa toimittaessaan Marxin tekstuaalisen jäämistön sisältöä, joka ei ole yksiselitteisesti tulkittavissa. Tässä suhteessa meidän ei tulisikaan kysyä, ymmärsikö Engels Marxia tai tämän metodia ja onnistuiko hän esittämään omassa editiossaan Marxin ideat asianmukaisessa muodossa (Roth 2002, 70–71). Toisin sanoen ei ole olennaista eikä perusteltua kysyä, tekikö Engels virheitä toimitusprosessin aikana vajaasta ymmärryksestä johtuen. Sen sijaan Roth (2002, 71) kehottaa tutkijoita kysymään, olivatko Engelsin tekemät ratkaisut ainoita mahdollisia ja voidaanko Marxia ymmärtää myös jollain toisella tapaa.

Mielestäni Rothin edellä esitelty kanta tarjoaa kestävän ja käytännönläheisen tavan suhtautua Engelsin tekemän toimitustyön ja Marxin käsikirjoitusten väliseen vertailuun ja niissä ilmenevien erojen tarkasteluun, uudenlaisen teoreettisen ymmärryksen ja virikkeiden lähteenä. Sen sijaan Vollgrafin & Jungnickelin (1994, 51–52) tapa suhtautua Engelsin toimitustyöhön näiltä osin näyttäytyy itseoikeutettujen ”oikeaoppisten” Marxin tulkitsijoiden tarpeena suitsia harhaoppisena pitämänsä Engelsiä.

3.3 Voidaanko Engelsin toimitustyötä arvostella mielekkäästi vertailevan ja systemaattisen tekstianalyysin perusteella?

Tässä alaluvussa käsittelemme Vollgrafin & Jungnickelin (1994) tapaa vertailla Marxin käsikirjoituksia ja Engelsin *Pääoma III* editiota, sitä millaisia taustaoletuksia kirjoittajien tekstistä voi lukea ja sitä millaista kritiikkiä Vitali Vygodski (1995) on esittänyt heidän näkemyksiään kohtaan.

Aluksi esittelen joukon A-G lainauksia Vollgrafin & Jungnickelin (1994) artikkelista ”‘Marx in Marx’ Worten’? Zu Engels’ Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des Kapital”. Olen valinnut lainaukset sillä perusteella, että Vygodski (1995) viittaa erityisesti niihin omassa kriittisessä puheenvuorossaan. Kyse on lainauksista, jotka havainnollistavat Vollgrafin & Jungnickelin tapaa

suhtautua Marxin käsikirjoituksiin, *Pääomaan* ja Engelsin toimitustyöhön. Olen päättänyt liittää lainaukset luvun alkuun, jotta kävisi mahdollisimman selväksi millaisten ilmaisujen kokoelmaa luvussa käsitellään. Olen itse kääntänyt jokaisen lainauksen saksankielisestä alkuperäistekstistä.

Lainausten jälkeen esittelen lyhyesti Vollgrafin & Jungnickelin (1994) artikkelin ja siirryn käsittelemään Vygodskin (1995) esittämää kritiikkiä. Vygodski arvostelee artikkelin kirjoittajien tapaa suhtautua Engelsin *Pääoma III* editioon, heidän ehdotustaan MEGA:n otsikointiin liittyen, sekä heidän tapaansa arvostella Engelsin toimitustyötä.

Vollgraf & Jungnickel (1994) esittävät Marxin vuosien 1864/65 käsikirjoituksia ja Engelsin vuoden 1894 *Pääoma III* editiota vertailevassa artikkelissaan seuraavanlaisia väitteitä:

- A. "Vaikka tekstin runko tuleeikin Marxilta, Engels jätti vain muutamia lauseita kuten Marx oli ne kirjoittanut." (Vollgraf & Jungnickel 1994, 4.)
- B. "Lopulta lukijalle herää pakostakin kysymys, voidaanko Marxin tekstiä vuosilta 1864/65 tai Engelsin editiota ylipäätään kutsua *Pääoman* kolmanneksi osaksi tai etteikö jälkimmäinen olisi näyttänyt varsin erilaiselta, jos ensimmäisen osan standardeja olisi sovellettu sen suhteen." (Vollgraf & Jungnickel 1994, 4.)
- C. "Selvästi puuttui kiinnostus sen tutkimiseen, missä määrin Engelsin vaatimus tarjota mahdollisimman pitkälti autenttinen Marx-teksti tosiasiallisesti piti paikkaansa." (Vollgraf & Jungnickel 1994, 5.)
- D. "Julkaistut Marxin käsikirjoitukset tarjoavat mahdollisuuden ottaa tarkasti selvää missä kohdin Engels seurasi Marxin aikeita ja missä ei." (Vollgraf & Jungnickel 1994, 6.)
- E. "Työstettyjä lukujen alkuja seuraa useimmiten poikkeama. Joihinkin kohtiin viitataan lyhyesti ilman, että niiden järjestys olisi vielä ollut selvillä. Joitakin selvennetään, vaikka ne eivät ylipäätään kuulu kolmanteen kirjaan." (Vollgraf & Jungnickel 1994, 11.)
- F. "Lisäksi Engels teki toimitustyössään virheitä (kuten jo ensimmäisen ja toisen osan kohdalla), osin sen vuoksi, että hän ei kyennyt ymmärtämään Marxin aikeita, osittain sen vuoksi, että hän ei saanut kiinni Marxin dialektisesta ajattelu- ja esitystavasta." (Vollgraf & Jungnickel 1994, 51.)
- G. "Tällöin tuli mukaan riittämättömän tekstianalyysin seurauksena vakavia virheitä." (Vollgraf & Jungnickel 1994, 23.)

Vollgrafin & Jungnickelin (1994) artikkeli "'Marx in Marx' Worten" ? Zu Engels' Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des Kapital" keskittyy pääasiassa vertailemaan Marxin vuosien

1864/65 käsikirjoitusten ja Engelsin vuonna 1894 julkaiseman *Pääoma III* edition välisiä eroja. Kirjoittajat käyvät esimerkkien kautta läpi systemaattisesti Engelsin tekemiä toimituksellisia muutoksia ja tekevät sen vieläpä varsin ansiokkaasti. Artikkelissa esitelty tutkimus oli ensimmäinen kattava systemaattinen vertailu MEGA²:ssa vuonna 1992 julkaistujen Marxin käsikirjoitusten ja Engelsin *Pääoma III* edition välillä. Yllä esitellyt lainaukset A-G havainnollistavat kirjoittajien suhtautumista tähän vertailuun ja osittain sitä, millaisia johtopäätöksiä he tekivät tutkimustensa tuloksista. Valikoimani lainaukset A-G toimivat myös seuraavana vuonna Vitali Vygodskin (1995) *Vollgrafia & Jungnickeliä* kohtaan esittämän kritiikin viittauspisteinä.

Vygodski (1995, 118) on ennen kaikkea yllätynyt Engelsin vuoden 1894 editiota kohtaan esitetystä kritiikistä. Engelsin toimittamaan painokseen viitataan perusteetta alusta lähtien ”materiaalina, joka opittiin tuntemaan vuoden 1894 jälkeen *Pääoman III* osana” (Vollgraf & Jungnickel 1994, 3). Tämä Vollgrafin & Jungnickelin (1994) valitsema puhetapa pohjustaa artikkelin lopputulemaa, jossa he ehdottavat, että Engelsin julkaisemaa *Pääoma III* editiota edeltäisi MEGA:ssa nimikkolehti, joka kuvaisi teosta tarkemmin, kuin sen alkuperäinen otsikko. Tätä kirjoittajat perustelevat sillä, että loppujen lopuksi Engels ei julkaissut substanssiltaan *Pääoman* kolmatta osaa, vaan vain Marxin luonnoksen. *Pääoman* kolmannen osan pääkäsikirjoitus on jo julkaistu MEGA:ssa otsikon ”Taloustieteelliset käsikirjoitukset vuosilta 1863–67” (Marx 1992) alla ja Engelsin editio voitaisiin kirjoittajien mukaan julkaista MEGA:ssa *Pääoman* kolmantena osana vain, jos se käsitetään viittauksena vanhaan Marxin ja Engelsin ajatusten yhdenmukaisuutta korostavaan oppiin.

Vollgraf & Jungnickel (1994, 54–55) ehdottavat Engelsin editiota edeltäväksi otsikoksi ”Karl Marx Taloustieteelliset käsikirjoitukset vuosilta 1864–76, toimittanut ja julkaissut Friedrich Engels *Pääoman* 3 osana (1894)”. Vygodskin (1995, 119) mukaan *Pääoman* kolmas osa Engelsin valitsemine otsikoineen kuuluu MEGA:an sellaisenaan ja edeltävä otsikkosivu mitätöisi Engelsin tekemän otsikkovalinnan. Näiltä osin pidän Vygodskin (ibid) kritiikkiä kohtuuttomana. Kuitenkin Vollgrafin & Jungnickelin (1994, 54–55) mukaan MEGA:an tulisi vain lisätä Engelsin editiota ja otsikointia edeltävä sivu, jossa teosta nimitettäisiin eri tavalla. Tämä ei sinällään muuttaisi Engelsin editiota millään tapaan, vaan toimisi kommentaarinomaisena johdatuksena teokseen. Kaiken lisäksi ratkaisulla on tekstigenealogiset perusteet. Lisätty etulehti viittäisi suoraan teoksen syntyhistoriaan ja auttaisi ymmärtämään käsillä olevan tekstin luonnetta jo etukäteen. Edeltävä kansilehti ei ainakaan mitätöisi Engelsin valitsemaa otsikointia, vaan ennemmin vain ohjaisi tapaa, jolla lukijat lähestyvät ja tulkitsevat teosta.

Kuten lainauksesta B käy ilmi, Vollgraf & Jungnickel (1994, 4) kysyvät jo artikkelin alussa, voidaanko ylipäätään puhua *Pääoman* kolmannesta osasta, kun puhutaan Marxin 1864/65 käsikirjoituksista tai Engelsin vuoden 1894 editiosta. Esimerkiksi Heinrich (1996, 464) on vastannut

kysymykseen konkreettisesti, että Engelsin editiota ei tulisi pitää Marxin *Pääoman* kolmantena osana, vaan pitkälle vietyä mukaelmana edellisestä. Vygodskin (1995, 118) mukaan Vollgrafin & Jungnickelin kysymys on arveluttava, koska se yksinkertaisesti sivuuttaa Engelsin julkaiseman *Pääoman* kolmannen osan historian. Vygodskin (ibid) kriittinen suhtautuminen Vollgrafin & Jungnickelin asettamaan kysymykseen tulee ymmärrettäväksi, kun lähestymme kysymystä julkaisu- ja reseptionhistorian näkökulmasta. Engels julkaisi vuonna 1894 teoksen nimellä *Pääoma: Poliittisen taloustieteen arvostelua. 3. osa, Kapitalistisen tuotannon kokonaisprosessi*. Engelsin julkaisemasta editiosta oli jo sata vuotta puhuttu *Pääoman* kolmantena osana, kun Vollgrafin & Jungnickelin (1994) paperi tuli julki. Sillä on oma historiansa *Pääoman* kolmantena osana, riippumatta Engelsin toimitustyön laadusta. Herää kuitenkin kysymys, että mikä saa Vollgrafin & Jungnickelin (1994, 4) esittämään tämän kysymyksen?

Nähdäkseni kyse on siitä, millä perusteella keskustelijat pitävät tiettyä tekstiä *Pääoman* kolmantena osana. Tässä suhteessa Vollgrafin & Jungnickelin kriteerit näyttävät eroavan Vygodskin kriteereistä. Epäilen, että Vollgrafin & Jungnickelin lopullisina kriteereinä *Pääoman* kolmannelle osalle toimivat Marxin eläessään tekemät *Pääomaa* koskevat suunnitelmat. Marx muutti suunnitelmiaan muutamaan otteeseen, eikä ole täysin selvää minkä vaiheen suunnitelmaa kirjoittajat pitävät Marxin lopullisena suunnitelmana, niin sanotusti hänen viimeisenä sananaan asian suhteen. Vygodski sen sijaan suhtautuu *Pääoman* ensimmäiseen, toiseen ja kolmanteen osaan käytännönläheisesti niiden julkaisuhistorian ja puhekonventioiden kautta. Hän ei selvästi näe ongelmaa puhua Karl Marxin *Pääoman* kolmannesta osasta, vaikka vuoden 1894 editio onkin Engelsin toimittama ja julkaisema Marxin käsikirjoitusten pohjalta tämän kuoleman jälkeen.

Suhteessa edelliseen Vygodski (1995, 118) toteaa ettei Vollgrafilla & Jungnickelillä ole perustavaa ymmärrystä sen suhteen, millainen on historiallisen tosiasian ja sen tulkinnan välinen ero. Vygodski (1995, 118) painottaa Engelsin edition olevan historiallinen tosiasia, jota jostain syystä kirjoittajat olettavat oikeudekseen arvostella hyvin mielivaltaiseen tapaan. Vaikuttaa siltä, että Vygodskij ei tiedosta tässä suhteessa Vollgrafin & Jungnickelin kysymyksenasettelun taustalla olevaa erilaista suhtautumista *Pääomaan* tietynä Marxin suunnitelman mukaisena projektina ja tulee siksi kritisoineeksi kysymystä eri premisseistä lähtien. Vollgrafin & Jungnickelin positiosta käsin kritiikki ei siksi näytäkään osuvan kohteeseensa.

Arvioidessaan Engelsin toimitustyötä Vollgraf & Jungnickel lähtevät Vygodskin (1995, 119) mukaan liikkeelle virheellisestä premissistä, jonka mukaan ratkaiseva kriteeri on se, kuinka hyvin Engelsin editio vastaa Marxin raakaluonnosta vuodelta 1864/65. Silloin Engelsin toimitustyön onnistumista arvioitaessa painoarvoltaan raskaimpana kriteerinä on se, kuinka uskollisesti Engels jäljensi Marxin

alkuperäiset käsikirjoitukset toimitusprosessin aikana vuoden 1894 *Pääoman* kolmannen osan painokseen. Näkisin, että myös tämä Vygodskin (ibid) virheellisenä pitämä premissi on seurausta Vollgrafin & Jungnickelin tavasta käsittää *Pääoma* Marxin tietyn suunnitelman mukaisena teoreettisena, sisällöllisenä ja esitysteknisenä kokonaisuutena. Tätä tulkittua kokonaisuutta vasten kirjoittajat arvioivat Engelsin tekemää toimitustyötä ja tulevat esittäneeksi lainauksen E kaltaisia väitteitä, joiden mukaan jotkin Marxin käsikirjoitusten osat eivät edes kuulu *Pääoman* kolmanteen osaan. Tämä selittäisi myös Lainausten F ja G tavan syyttää Engelsiä toimituksellisista virheistä.

Unohtavatko tai sivuuttavatko Vollgraf & Jungnickel (1994), että tämä Marxin *Pääoman* projektisuunnitelma, johon he Marxin käsikirjoituksia ja Engelsin editiota vertaavat on tulkinnanvarainen asia? Eivätkö he tässä suhteessa ole myös Engelsin kanssa niin sanotusti samalla viivalla?

Vygodski (1995, 119) kysyy, mistä kirjoittajat tietävät sen mitä kolmanteen osaan kuuluu ja mitä ei? Kuten Vollgraf & Jungnickel (1994, 9) myös Vygodski (1995, 119) lainaa Karl Kautskyn osuvia sanoja *Pääoman* kansanpainoksen toisen osan esipuheesta. Siinä Kautsky (1926) kysyy, olisiko lukijalla mitään takuita siitä, että hän olisi ollut Marxin ajatuksenjuoksulle yhtään sen uskollisempi kuin Engels, jos hän olisi toimittanut Marxin käsikirjoitukset? Vygodskin (1995, 119) mukaan Vollgraf & Jungnickel edellä esitellyillä väitteillä ja lainauksilla astuvat juuri puolihuolimattomasti Engelsin saappaisiin. Engelsin, joka muutti Marxin keskeneräiset vuosien 1864/65 käsikirjoitukset kokonaiseksi ja itsenäiseksi tekstiksi. Engels muutti tutkimusprosessin esitykseksi ja tässä mielessä hän toi Marxin työn päätökseen. Tämän muutosprosessin esittäminen sisältyy vaiheineen MEGAn projektin toimitusperiaatteiden mukaan. (Vygodski 1995, 119.)

Vollgrafin & Jungnickelin (1994) harjoittama Engelsin toimitustyön kritisointi on Vygodskin (1995, 119) mukaan vailla kestäväää perustaa ja olettaa, että Engelsin esitysmetodin tulisi olla yhdenmukainen Marxin tutkimusmetodin kanssa. Tulkitsen Vygodskia (ibid.) siten, että hän tarkoittaa tutkimusmetodilla Marxin tapaa jäsenellä ajatuksiaan ja käydä läpi määrällisiä, sekä laadullisia aineistoja tutkimusprosessin kuluessa käsikirjoitusten kirjoittamisen yhteydessä. Käsikirjoitukset kuitenkin olivat keskeneräiset ja niitä ei Marx aikonutkaan julkaista sellaisessa muodossa, mihin ne jäivät. Esitysmetodilla Vygodski (ibid.) taas tarkoittaa sitä tapaa, jolla julkaisuvalmis teksti on jäsenetty ja esitetään sisältöineen lukijoille. Esitetyt asiat seuraavat toisiaan suunnitelman mukaan tietyssä järjestyksessä. Edelliseen tapaan Vygodski (ibid) puolustaa Engelsin oikeutta tekemiinsä toimituksellisiin ratkaisuihin.

Vygodskin (1995, 120) mukaan Vollgrafin & Jungnickelin tapa vertailla tekstejä systemaattisesti voidaan oikeuttaa vain analyysinä, joka tutkii tekstin välttämätöntä⁴ muutosta tutkimuksesta esitykseksi. Tämä ei ole mahdollista, jos ei ole tietoinen tutkimuksen ja esityksen eroista sekä siitä tosiasiasta että me emme tiedä miten Marx olisi menetellyt erinäisten vuosien 1864/65 käsikirjoituksista löytyvien muotoilujen kanssa, jos hän olisi päätenyt itse julkaisemaan *Pääoman* kolmannen osan. Tästä tietämättömyydestä ei tietenkään seuraa sitä, että voisimme vaatia jälkepäin toimitustyötä tehnyttä Engelsiä palaamaan tutkimusta tehneen Marxin näkökulmaan. (Vygodski 1995, 120.)

Vaikka Vollgraf & Jungnickel (1994) hyökkäävätkin artikkelissaan Marxin ja Engelsin ykseys -oppia vastaan, näkee Vygodski (1995, 119), että he vastaavat kuitenkin väitteestä johdettuun kutsuun tutkia, julkaisiko Engels todella autenttisen tekstin Marxilta. Tämä Vollgrafin & Jungnickelin kritiikin lähtökohta tulee näkyväksi, jos kysymme milloin Engels ei olisi kirjoittajien mukaan tehnyt *Pääoman* kolmannen osan toimitusprosessin aikana toimituksellisia tai tulkinnallisia virheitä? Jos Vollgrafin & Jungnickelin (1994) kriteereitä sovelletaan, voidaan provokatiivisesti todeta, että Engelsin olisi pitänyt olla Marx.

4) Yhteenveto

Johdannossa asetin tämän seminaarityön tutkimuskysymykseksi: Onko Engelsin tekemää toimitustyötä kohtaan esitetty kritiikki esitetty hyvin perustein?

Aloitin esittelemällä Engelsin tekemää toimitustyötä. Marx jätti kuollessaan Engelsille julkaistavaksi koko joukon erilaisia käsikirjoituksia. *Pääoman* kolmanneksi osaksi tarkoittamansa käsikirjoitukset, joista mittavinta hän oli työstänyt vuosina 1864/65, olivat auttamattomasti keskeneräiset ja täynnä vastauksia odottavia ongelmia. Engels aloitti toimitusprosessin dekodeamalla ja sanelemalla Marxin lähes lukukelvottomalla käsialalla kirjoitetut käsikirjoitukset. Pääasiallinen toimitus osoittautui itsessään dekodeamisen jälkeen varsin haasteelliseksi tehtäväksi, johtuen juuri käsikirjoitusten keskeneräisyydestä. Engelsin ymmärrys toimitusongelmien suhteen karttui prosessin edetessä, eikä hän luvannut enää liikoja julkaisemansa *Pääoman* kolmannen osan esipuheessa. Engels toimitti teosta sillä ajatuksella, että hän halusi mahdollisimman pitkälti julkaista Marxin käsikirjoitukset sellaisina kuin hän oli ne haltuunsa saanut, mutta toisaalta hän halusi julkaista työväenliikkeen käyttöön

---

⁴ Vygodskin (1995, 120) kantaa voi myös verrata Rothin (2002, 71) näkemykseen. Kun Vygodski korostaa Engelsin toimitusprosessin aikana tapahtunutta välttämätöntä muutosta tutkimusvaiheessa olevasta tekstistä julkaistavaan esitysvaiheessa olevaan tekstiin, korostaa Roth tarvetta tarkastella Engelsin tekemiä toimituksellisia ratkaisuja, sekä hänen tulkintaansa Marxin tekstistä ja miettiä millaisille muunlaisille tulkinnoille teksti mahdollisesti tarjoaa myös perusteita.

ymmärrettävän ja lukukelpoisen teoksen. Engelsin toimitustyössä ei ollut itsessään mitään ajalleen epätyypillistä tai ihmeellistä, hän teki sivuilla 6 ja 7 esitellyn Vollgrafin & Jungnickelin (1994) listauksen mukaisia toimenpiteitä.

Luvussa 3 käsittelin Engelsin toimitustyöhön kohdistettuja kriittisiä väitteitä, sekä yleisempää arvostelua. Alaluvussa 3.1 esittelin Michael Heinrichin (1996) esiin nostaman väitteen, jonka mukaan Engelsin toimitukselliset tavoitteet olivat ristiriitaiset. Toin ilmi tulkintani, jonka mukaan Heinrich (1996, 455–456) väittää Engelsin toimituksellisia tavoitteita ristiriitaisiksi perusteetta. Tämä on käsitykseni mukaan seurausta vallitsevasta anakronistisesta asetelmasta, jonka puitteissa Heinrich (ibid.) käsittää Engelsin tavoitteet tiukasti nykypäiväisten toimituksellisten konventioiden mukaisesti. Heinrichin (ibid) harjoittamaa Engelsin toimitustavoitteiden arvostelua ei voida täten myöskään pitää hyvin perusteltuna.

Alaluvussa 3.2 käsittelin mm. Vollgrafin & Jungnickelin (1994) esittämää väitettä, jonka mukaan Engels ei ymmärtänyt Marxin metodia ja siksi hän teki virheitä toimittaessaan *Pääoman* kolmatta osaa. Vollgraf & Jungnickel (1994, 31–32) vertailevat esimerkinomaisesti otetta Marxin käsikirjoituksista ja Engelsin editiosta. Heidän vertailunsa perusteella tekemä tulkinta ja johtopäätös on, ettei Engels ymmärtänyt täysin Marxin metodia ja tuli siksi tehneeksi toimituksellisia virheitä. Esitin, että Engelsin tekemän toimitusratkaisun voisi tulkita hyvin perustein myös toisin. Sitä ei ole välttämätöntä tulkita niin, että siinä heijastuu Engelsin *Pääoman* kolmannen osan jälkisanoissa lanseeraama yksinkertaisen tavaratuotannon konsepti. Kaiken lisäksi Vollgraf & Jungnickel (1994, 14) tuovat ilmi samassa artikkelissa edellä esitetyn väitteen kanssa, että Marx on esittänyt ristiriitaisia ilmauksia oman esityksensä metodologisia kysymyksiä koskien. Täältä pohjalta voitaneen siis todeta, että Engelsiltä vaadittu täydellinen Marxin metodin ymmärtäminen on kohtuuton vaatimus. Päätän alaluvun 3.2 Regina Rothin (2002, 66) huomautukseen, ettei Marx jättänyt jälkeensä *Pääoman* kolmannesta osasta auktorisoitua versiota ja muun muassa siksi ei ole olennaista eikä mielekäästä kysyä, tekikö Engels virheitä toimitusprosessin aikana vajaan ymmärryksestä johtuen. Hän teki kuitenkin tulkintaa toimitusprosessin aikana siinä missä muutkin toisten kirjoittamia tekstejä toimittavat henkilöt. Sen sijaan Roth (2002, 71) kehottaa tutkijoita kysymään, olivatko Engelsin tekemät ratkaisut ainoita mahdollisia ja voidaanko Marxia ymmärtää myös jollain toisella tapaa. Rothia (ibid) seuraten voimme todeta, ettei Marxin metodin ymmärtämättömyyteen vetoava Engelsin toimitustyön arvostelu vaikuta myöskään hyvin perustellulta.

Alaluvussa 3.3 käsittelen Vollgrafin & Jungnickelin (1994) tapaa vertailla Marxin käsikirjoituksia ja Engelsin *Pääoma III* editiota, sitä millaisia taustaoletuksia kirjoittajien tekstistä voi lukea ja sitä millaista kritiikkiä Vygotski (1995) on esittänyt edellä mainittuja kritikoita kohtaan. Vygotski

arvostelea tapaa millä Vollgraf & Jungnickel suhtautuvat Engelsin editioon, kirjoittajien ehdotusta MEGA:n otsikointiin liittyen, sekä heidän tapaansa arvostella Engelsin toimitustyötä. Tarkastelun aikana käy ilmi, että Vygotski ja Vollgraf & Jungnickel suhtautuvat eri tavoin Marxin *Pääoman* kolmanteen osaan tai ainakin tarkoittavat sillä eri asioita. Vygotski ottaa Engelsin edition annettuna historiallisena tosiasiana, kun taas tulkintani mukaan Vollgraf & Jungnickel todennäköisesti pitävät Marxin *Pääoman* kolmantena osana vain teosta, joka sujahtaa heidän tulkintansa mukaisesti Marxin jonkin aikaiseen *Pääoma* -suunnitelmaan. Heille Marxin käsikirjoitukset sellaisenaan ovat lähimpänä tätä suunnitelmaa, vaikka niissäkin on heidän mielestään sinne kuulumattomia kohtia.

Vygotski (1995, 119) korostaakin, että Engelsin toimitustyön kritisoiminen siltä pohjalta, että Engels teki Marxin käsikirjoituksiin muutoksia, on kohtuutonta. Erityisesti, koska Marxilla oli vielä tutkimusprosessi kesken, kun taas Engels muodosti Marxin keskeneräisestä tutkimuksesta toimituksen aikana julkaisukelpoisen esityksen. Vygotskin (1995, 120.) mukaan Vollgrafin & Jungnickelin tapa vertailla tekstejä systemaattisesti voidaan oikeuttaa vain analyysinä, joka tutkii tekstin välttämätöntä muutosta tutkimuksesta esitykseksi.

Päättän alaluvun 3.3 Vygotskia (1995, 119) seuraten toteamukseen, että vaikka Vollgraf & Jungnickel hyökkäävät artikkelissaan (1994) Marxin ja Engelsin ykseys -oppia vastaan, he vastaavat kuitenkin väitteestä johdettuun kutsuun tutkia, julkaisiko Engels todella autenttisen tekstin Marxilta. Tämä kutsu tulee näkyväksi, jos kysymme milloin Engels ei olisi Vollgrafin & Jungnickelin mukaan tehnyt *Pääoman* kolmannen osan toimitusprosessin aikana toimituksellisia tai tulkinnallisia virheitä? Jos Vollgrafin & Jungnickelin (1994) kriteereitä sovelletaan, olisi Engelsin pitänyt olla Marx. Näin myös Vygotskin (1995) kritiikin kautta tarkasteltuna Vollgrafin & Jungnickelin tapa arvostella Engelsin toimitustyötä vertailevan ja systemaattisen tekstianalyysin pohjalta näyttäytyy vähintäänkin ongelmallisena, eikä perustoiltaan pitävänä.

Lienee vielä oleellista korostaa historiallisten kontekstien ja niiden asettamien vaatimusten erilaisuutta nykyisen keskustelun ja Engelsin vuoden 1894 edition välillä. Kuten myös Heinrich (1996, 464) toteaa, Engels halusi julkaista kirjan, joka toimisi työväenluokan älyllisenä aseena luokkataistelussa. Monet aikalaiset olivatkin pettyneitä, *Pääoman* kolmannen osan Engelsin toimitustyön päätteeksi tultua julki ja kritisoivat Engelsiä siitä, että tämä ei ollut toimittanut teoksesta valmiimpaa. Engels sitä vastoin korosti Marxin alkuperäisen tekstin tärkeyttä. Tänä päivänä tilanne on päinvastainen ja Engelsin toimitustyöhön kohdistetun kritiikin mukaan Engels toimitti Marxin käsikirjoituksia liian rankalla kädellä ja jopa tuli täten piilottaneeksi alkuperäisen tekstin luonnosluonteen. Nykykriitikot tulevat kritiikkinsä kanssa lähes yksinomaan akateemisesta ympäristöstä ja heidän kiinnostuksensa tekstiin on taustansa mukainen, kun taas Engelsin aikalaiset tekivät käytännön poliittista työtä ja halusivat hyödyntää *Pääomaa* siinä.

Engelsin edition voi nähdä tässä suhteessa eräänlaisena historiallisena väliinputoajana. Nyky- ja aikalaiskriitikot ovat asettaneet Engelsin editiolle erilaisia vaatimuksia omista tarpeistaan käsin ja päätyneet kritisoimaan Engelsin tekemää toimitustyötä, kun julkaistu teos ei ole vastannut heidän vaatimuksiinsa. Regina Roth (2002, 70) esittää, että meidän tulisi Engelsin toimituksellisten ratkaisujen arvostelun sijaan keskittyä tutkimaan ja analysoimaan Engelsin tekemää toimitustyötä ja kysymään, miksi hän päätyi tekemään prosessin kuluessa sellaisia ratkaisuja kuin hän teki ja olisiko hän voinut toimia toisin. Näen, että tähän suuntaan on tulevissa tutkimuksissa hyvä jatkaa.

Lähdeluettelo

- Backhaus, Hans-Georg & Reichelt, Helmut. 1994. "Der Politisch-Ideologische Grundcharakter der Marx-Engels-Gesamtausgabe: eine Kritik der Editionsrichtlinien der IMES" MEGA-Studien, 2/1994, Amsterdam: Internationalen Marx-Engels Stiftung.
- Engels, Friedrich. 1974. "Esipuhe" Teoksessa *Pääoma: Kansantaloustieteen arvostelua II* osa. Moskova: Edistys kustantamo.
- Engels, Friedrich. 1976a. "Esipuhe" Teoksessa *Pääoma: Kansantaloustieteen arvostelua III* osa. Moskova: Edistys.
- Engels, Friedrich. 1976b. "Täydennys ja lisäys Pääoman kolmanteen osaan" Teoksessa *Pääoma: Kansantaloustieteen arvostelua III* osa. Moskova: Edistys.
- Engels, Friedrich. 2004 [1894]. "Karl Marx Das Kapital Kritik Der politischen Ökonomie Dritter Band Hamburg 1894". Teoksessa Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA). Toinen otsake, "Das Kapital" und Vorbereiten. Nide 15. Toim. Regina Roth, Eike Kopf und Carl-Erich Vollgraf, Gerald Hubmannin myötävaikutuksella ja Bertram Schefoldin opastuksessa. Akademie Verlag GmbH, Berlin.
- Hecker, Rolf. 2018. *Springpunkte: Beiträge für Marx-Forschung und "Kapital"-Diskussion*. Berlin: Karl Dietz Verlag GmbH.
- Heinrich, Michael. 1996. "Engels' Edition of the Third Volume of *Capital* and Marx's Original Manuscript" *Science & Society*, Vol. 60, No. 4, Winter 1996-1997, 452-466.
- IISH. 2018. "Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA)" Viimeksi muokattu 23.7.2018. <https://iisg.amsterdam/en/research/publications/book-series/marx-engels-gesamtausgabe>.
- Jungnickel, Jürgen & Vollgraf, Carl-Erich. 1995. "Engels' Redaktionsunterlagen zu Marx' Manuskript von 1864/65, das 1894 als Buch III Das "Kapitals" erschien" *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung Neue Folge*. Berlin: Argument-Verlag.

- Kautsky, Karl. 1926. "Vorwort zu Volksausgabe" Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, vol. 2, book 2, Der Zirkulationsprozess des Kapitals. Kirjoittanut Karl Marx. Editoinut Friedrich Engels. Kansainpainoksen editoinut Karl Kautsky ja Benedikt Kautsky.
- Marx, Karl. 1992. "Karl Marx Ökonomische Manuskripte 1863-67". Teoksessa Karl Marx Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA). Toinen otsake, "Das Kapital" und Vorbereiten. Nide 4 osa 2. Toim. Manfred Müller (Johtaja), Jürgen Jungnickel, Barbara Lietz, Christel Sander ja Artur Schnickmann. Dietz Verlag, Berlin.
- "Marx-Engels-Gesamtausgabe" 2021. Marxforschung.de, luettu 25.10.2021.
<https://marxforschung.de/mega%20b2/>.
- "Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA): Projektbeschreibung" 2021. mega.bbaw.de, luettu 25.10.2021. <https://mega.bbaw.de/de/projektbeschreibung>.
- Roth, Regina. 2002. "The author Marx and his editor Engels: different views on volume 3 of capital" *Rethinking Marxism*, 14:4, 59-72.
- Vollgraf, Carl-Erich. 1996. "Kontroversen zum Dritten Buch des *Kapital*: Folgen von und Herausforderungen für Edition" MEGA-Studien, 2/1996, Amsterdam: Internationalen Marx-Engels Stiftung.
- Vollgraf, Carl-Erich & Jungnickel, Jürgen. 1994. "'Marx in Marx' Worten"? Zu Engels' Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des Kapital" MEGA-Studien, 2/1994, Amsterdam: Internationalen Marx-Engels Stiftung.
- Vollgraf, Carl-Erich & Jungnickel, Jürgen. 2002. "'Marx in Marx's Words'? On Engels's Edition of the Main Manuscript of Book 3 of *Capital*", *Journal of Political Economy*, Vol. 32, No. 1, Spring 2002, 35-78.
- Vygodskij, Vitalij. 1995. "Was hat Engels in den Jahren 1885 und 1894 eigentlich veröffentlicht? Zu dem Artikel von Carl-Erich Vollgraf und Jürgen Jungnickel "'Marx in Marx' Worten'?", MEGA-Studien, 1/1995, Amsterdam: Internationalen Marx-Engels Stiftung.